

STEFAN LIMAN
Poznań

STAN I POTRZEBY BADAŃ NAD LICZEBNOŚCIĄ I ROZMIESZCZENIEM POLONII W REPUBLICE FEDERALNEJ NIEMIEC

Wydarzenia II wojny światowej spowodowały wśród Polonii niemieckiej istotne zmiany zarówno w liczebności, jak i geograficznym rozmieszczeniu dotąd istniejących skupisk. Wiemy, że w tym okresie doszło też do masowych, najczęściej nie dobrowolnych procesów migracyjnych względnie do deportacji ludności z ziem polskich do pracy w Niemczech, skąd po zakończeniu wojny znaczna część Polaków do kraju nie powróciła¹, udając się na dalszą emigrację do innych państw zachodnioeuropejskich czy zamorskich. Część wywiezionych Polaków osiadła jednak na stałe w Trizonii przekształconej później w Republikę Federalną Niemiec, powiększając tamtejsze wychodźstwo z Polski. W świetle tych wydarzeń zdeaktualizowane opracowania demograficzne Polonii niemieckiej okresu międzywojennego posiadają dzisiaj dla nas tylko orientującą wartość historyczną. Długi, w większości przypadków przeszło czterdziestoletni okres dzieli nas bowiem od zebrania owych materiałów i interpretacji. Stąd też wynika potrzeba nowego opracowania tego ważnego zagadnienia.

Niniejszy artykuł powstał w wyniku dociekań statystyczno-demograficznych nad Polonią w RFN, z zamiarem przedstawienia stanu i potrzeb badań w tej dziedzinie. W tym krótkim zarysie będzie przedstawiony zakres i metoda pracy oraz podane zostaną wstępne wyniki badań.

Na podjęcie tego tematu miały wpływ następujące względy:

1) Niemcy (obok Austro-Węgier, Rosji, a w czasach najnowszych również Francji) stanowiły w okresie nowożytnym jeden z ważnych obszarów napływu masowego polskiego wychodźstwa zarobkowego, a w pewnych okresach naszej historii również politycznego;

¹ 217 728 dipisów DP^{a)} polskich w Niemczech zachodnich wykazały w dniu 30 VI 1948 r. statystyki IRO^{b)} Por. *Das DP-Problem. Eine Studie über die ausländischen Flüchtlinge in Deutschland*. Tübingen 1952, ss. 54 - 55.

a) DP = *displaced persons* = uchodźcy

b) IRO = *International Refugees Organization* (Międzynarodowa Organizacja d.s. Uchodźców, powołana do życia w 1946 r. przez ONZ).

2) Wychodźstwo polskie do Niemiec w przytłaczającej większości wywodziło się z etnicznie polskich b. wschodnich prowincji Prus, a więc z ziem Polski zachodniej;

3) Zaistniała społeczna potrzeba uchwycenia zmian w liczebności Polonii niemieckiej, które powstały w wyniku eksterminacyjnej polityki etnicznej prowadzonej przez władze III Rzeszy oraz tych przemian, jakie zaszły wskutek działań II wojny światowej, głównie w wyniku masowych deportacji Polaków do prac przymusowych w Niemczech.

Kwestię liczebności i rozmieszczenia Polonii w RFN widzieć trzeba nie tylko w zwykłym pryzmacie badań nad wychodźstwem polskim, lecz w swoistej dla każdego kraju przyjmującego imigrantów, specyfice². Chodzi tu mianowicie o tak ważny w pracach nad emigracją polską problem definicji przedmiotu badawczego, którym jest „Polonia zagraniczna”³. Można przyjąć, że ten skomplikowany problem wymaga szczegółowych studiów, które powinny uwzględnić postulaty nauki wynikające z kryteriów socjologicznych, politycznych i statystycznych. Mimo swego interdyscyplinarnego charakteru, nie został on dotąd rozwiązany w sposób ostateczny i zadowalający ogół teoretyków i badaczy tych kwestii. Tymczasem bez precyzyjnej definicji obiektu badań, trudno jednoznacznie określić, jakie zbiorowości społeczności polonijnej pod tym pojęciem rozumiemy i „kogo konkretnie w określonym źródle szukamy”. Staje się to zrozumiałe, gdy uświadomimy sobie, że Polonię w RFN tworzą osoby dźwigające w sobie zróżnicowane ciężary „ładunku etnicznego”. Tutaj, podobnie zresztą jak to ma miejsce gdzie indziej w świecie, żyje wśród polskich wychodźców dość liczna grupa osób, którą w oparciu o funkcjonujące definicje i kryteria etniczne można by bez wahania zakwalifiko-

² Por. B. Winid, *O potrzebie badań nad ilością Polaków za granicą*. W: *Problemy Polonii Zagranicznej*, t. II/1961, ss. 185-191; R. Bierzanek, *Stan i potrzeby badań naukowych nad problematyką polonijną*. W: *Problemy Polonii Zagranicznej*, t. V/1966/67, ss. 7-28; praca zbiorowa M. Baumgart, *Niemiecka Republika Federalna. rozdz. 4: Sprawy wewnętrzne i życie polityczne. Polonia w NRF*. W: *Niemcy współczesne jako przedmiot badań nauki polskiej 1945-1970*. Poznań 1971, ss. 252-253; A. Kwilecki, *Polonia w Europie*. „Przegląd Zachodni” nr 5-6/1975, ss. 1-10; tenże, *Polonia w Europie*. W: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. (pod red. H. Kubiaka i A. Pilcha) Polska Akademia Nauk. Komitet Badania Polonii Zagranicznej. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976, ss. 531-539.

³ Próby zdefiniowania tego pojęcia podejmowano w ostatnich latach kilkakrotnie. O tym A. K. Paluch, *Inkluzywne i ekskluzywne rozumienie terminu „Polonia”*. W: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976, ss. 50-59 (zawiera dalszą literaturę przedmiotu). Por. też hasło „Polonia Zagraniczna” (W. Wojnacki, *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*. Warszawa 1967, t. 9, ss. 227-228) oraz L. Dembiński, *Polacy i Polonia*. „Tygodnik Powszechny” nr 50, z 10 XII 1972 r.

wać jako „Polaków osiadłych za granicą”. W RFN nie ta kategoria osób tworzy jednak trzon ilościowy tamtejszej Polonii. Znacznie bardziej liczna jest tam kategoria osób polskiego pochodzenia⁴, należąca do drugiej, a często dalszych generacji polskiego pochodzenia i mniej lub bardziej deklaratorywnie przyznająca się do swego polskiego rodowodu. I tutaj właśnie tkwi wielka trudność, aby poprawnie uchwycić tę specyfikę regionalno-historyczną. Problem ten leży oczywiście w zakresie i polu możliwości badawczych statystyków, demogeografów, socjologów i prawników, przy czym pożądanym byłby również efektywny udział działaczy polonijnych, którzy w sposób wybiórczy zweryfikowaliby badaną społeczność polonijną. Te wyniki z kolei w konfrontacji z opracowanymi materiałami statystyk urzędowych, rzucić by mogły więcej światła na rzeczywisty stan liczbowy tamtejszej Polonii. Pamiętać jednak trzeba i o tym, że interesy wszystkich państw asymilujących imigrantów, nie wyłączając Republiki Federalnej Niemiec, są zazwyczaj rozbieżne z naszymi statystyczno-demograficznymi źródłowymi potrzebami badawczymi.

Reasumując uwagi odnoszące się do pierwszej z wymienionych tu cech referowanej problematyki badawczej można stwierdzić, iż w istniejącej sytuacji, uwarunkowanej brakiem jednoznacznej i obowiązującej definicji „Polonii zagranicznej”, w tym i Polonii zachodnoniemieckiej, ta ostatnia w związku z ograniczającym charakterem materiałów źródłowych jawi się nam jako:

a) zbiorowość definiowana alternatywnie przez etniczne kryterium proste, np. jako zbiorowość deklarująca swe polskie pochodzenie narodowościowe, język polski jako język ojczysty, lub też wykazująca Polskę jako swój kraj urodzenia czy też swą polską przynależność państwową;

b) innym razem — zbiorowość definiowana przez złożone kryteria etniczne, jak np.: polską przynależność państwową i język ojczysty, względnie pod postacią kombinacji dwóch innych kryteriów etnicznych;

c) czy też wreszcie — zbiorowość definiowana przez kompleks kryteriów etnicznych (tj. kraj urodzenia, przynależność państwową, pochodzenie etniczne i język ojczysty).

W świetle powyższego, jako idealny wzorzec czy normę przyjąć należałoby takie statystyczno-demograficzne materiały źródłowe, które zawierają dane odnośnie do całego wspomnianego kompleksu kryteriów etnicznych (obecnie taka sytuacja pojawia się tylko wyjątkowo), a to dawałoby już gwarancję głębszego wglądu w istotę sprawy. Tego rodzaju analiza kompleksowa dawałaby nadto możliwość segregacji i kwalifikacji całej społeczności polonijnej na: a) Polaków osiadłych za granicą i b) oso-

⁴ Por. F. Miedziński, „Polacy” czy „polskiego pochodzenia”. W: *Problemy Polonii Zagranicznej*, t. II/1961, ss. 175 - 183; G. Rysiak, *Kilka uwag o pojęciu „osoba polskiego pochodzenia”*. W: *Stan i potrzeby badań...*, ss. 199 - 203.

by pochodzenia polskiego. Taka eklektyczna charakterystyka zbiorowości polonijnych korespondowałaby też najlepiej z większością znajdujących w piśmiennictwie definicji pojęcia „Polonia zagraniczna”.

W końcu należałoby jednak wyraźnie stwierdzić, że ze statystyczno-demograficznego punktu widzenia wszelkie znane nam werbalne próby definicji, mimo ich komplementarności, noszą w sobie jednak cechy wyidealizowanych sformułowań postulatycznych, które w konfrontacji z konkretnymi narodowymi źródłami statystycznymi niekiedy w ogóle, lub bardzo rzadko, znajdują realne możliwości ich zastosowania.

Innym problemem jest brak możliwości przyjęcia jednolitej metody wykorzystania i opracowania źródeł, na wzór tej, jaka obowiązuje w statystyce i demografii. W znacznym stopniu wynika to z uwarunkowań obiektywnych, a mianowicie z niepełnego zestawu źródeł, stwarzających ograniczone możliwości interpretacyjne prowadzące z kolei do niepełnych wyników. Z faktów tych, jak też z powodu trudności dotarcia do tychże źródeł, wynika zwykle duża ogólnikowość polskich opracowań z zakresu referowanej problematyki. Obecność Polaków w RFN dostrzega się i ocenia zarówno w Polsce, jak i w Niemczech Zachodnich, wszakże w różnych wymiarach. Oceniając kwestie z polskiego punktu widzenia rejestracja obecności rodaków w RFN jest problemem natury socjologiczno-historycznej⁵, natomiast Niemcy widzą, lub chcieliby widzieć, sprawę niemal wyłącznie w kategoriach historycznych. Współczesna polska literatura, dostrzegająca ważkość zachodnioniemieckiej problematyki polonijnej unaocznia nam jednak — i to choćby w zestawieniu z piśmiennictwem dotyczącym okresu międzywojennego — iż brak w niej opracowań statystyczno-demograficznych⁶. Kwestie demografii polonijnej traktowane są nie tylko powierzchownie, ale zazwyczaj i marginesowo, na tle ogólnej problematyki badawczej. Przeważa publicystyka, a nieliczna literatura naukowa wykazuje, mimo braku prac wstępnych i przyczynkarskich, tendencje uogólniające. Brak w niej często przejrzystej metody

⁵ Zajmuje się nim historyk, socjolog, etnograf, pedagog, demograf, historyk literatury. Z tej ostatniej dziedziny notujemy próby omówienia obecności Polonii w niemieckiej beletrystyce i literaturze pięknej, por. np. J. Chodera, *Polska i Polacy w twórczości Gerharta Hauptmanna*. „Przegląd Zachodni” nr 7-8/1955, ss. 482-495.

⁶ Por. W. Junosza, *Statystyka ludności polskiej w Niemczech*. Sprawy Narodowościowe nr 2/1929, s. 231 i n.; E. Kuroński (Edmund Kaczmarek), *Polacy w Niemczech w urzędowych spisach ludności*. Warszawa 1939; H. Zieliński, *Liczba Polaków w Niemczech w latach 1918-1939 na tle systemu niemieckiej statystyki narodowościowej*. „Przegląd Zachodni” nr 9/1948, ss. 309-318; T. Musioł, *Polacy w Niemczech w latach 1918-1939*. Opole 1963; J. Jacimirski, *Liczebność i rozmieszczenie Polaków w Niemczech w latach 1920-1939*. W: *Polacy w Republice Weimarskiej i w III Rzeszy. Materiały z Seminarium w Rucianem*, 26-30 VI 1964 r. W: *Rozprawy i Materiały*. Olsztyn 1965, ss. 22-42.

wykładu, który bywa jedynie wzbogacony różnymi powielanymi automatycznie, nie zweryfikowanymi danymi z zakresu statystyki demograficznej przeważnie bez powołania się na źródło. Nawet bez wnikliwszej oceny artykułów i opracowań od strony interesującego nas problemu jasne jest, że informacje o stanie liczbowym Polonii w RFN są nie tylko niedokładne, ale i rozbieżne. Tymczasem kwestie demograficzne w pracach badawczych nad Polonią zagraniczną winny — moim zdaniem — stanowić niejako punkt wyjściowy i rzetelną podbudowę dla badań polonijnych prowadzonych interdyscyplinarnie.

Natomiast piśmiennictwo zachodnioniemieckie z zakresu problematyki polonijnej ujmuje rzecz głównie w kategoriach historycznych, niekiedy również prawno-administracyjnych⁷. Historia, socjologia⁸ czy etnografia RFN nie znajdują, jak się zdaje, we współczesnej Polonii zachodnioniemieckiej godnego uwagi obiektu badawczego. Problematyką tą zajmuje się w RFN sporadycznie tamtejsza publicystyka. Głównym przedmiotem tych zainteresowań wydają się być sprawy polonijnych organizacji. Niekiedy przedmiotem dywagacji środków masowego przekazu i innych gremiów staje się status prawny, jak też analiza form działalności organizacji polonijnych w RFN z punktu widzenia ich zgodności z konstytucją tego państwa⁹. Za symptomatyczny uznać można np. artykuł zamieszczony swego czasu w „Zeit-Magazin” zatytułowany *So deutsch wie*

⁷ Przytoczymy tu przykładowo: R. Breyer, *Das Deutsche Reich und Polen 1932 - 1937, Aussenpolitik und Volksgruppenfragen*. Würzburg 1955, (rozd. VI: *Die Polen im Deutschen Reich*, ss. 272 - 296); Ch. Klessmann, *Klassensolidarität und nationales Bewusstsein — das Verhältnis zwischen den deutschen Bergarbeiterschaften im Ruhrgebiet 1902 - 1923*. Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der Arbeiterbewegung; H. U. Wehler, *Die Polen im Ruhrgebiet bis 1918*. W: *Moderne deutsche Sozialgeschichte*. Köln 1966, ss. 437 - 455; tenże, w „Vierteljahresschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte” nr 48/1961, ss. 203 - 235; tenże, *Krisenherde des Kaiserreichs 1871 - 1918. Studien zur deutschen Sozial- und Verfassungsgeschichte*. Göttingen 1970, (rozd. IX: *Die Polen im Ruhrgebiet bis 1918*, ss. 219 - 236); tenże, *Sozialdemokratie und Nationalstaat. Nationalitätenfragen in Deutschland 1840 - 1914*. Göttingen 1971 (rozd. VII: *Die deutsche Sozialdemokratie und die preussischen Polen* oraz rozdz. VIII: *Die deutsche Sozialdemokratie und die Polen in Westdeutschland*, ss. 103 - 204); por. ponadto: *Die polnische Volksgruppe im Deutschen Reich. Ihre Stellung in Verfassung und Verwaltung seit 1871*. Rechtswissenschaftliche Abhandlungen. Hrsg. von H. Müller, Warschau 1941.

⁸ Nie wiemy, by którakolwiek z tamtejszych instytucji demoskopijnych (np. *Institut für Demoskopie Allensbach/Bodensee*; „EMNID” — Bielefeld; czy też *Wickert Institute*, Tübingen) prowadziła tego rodzaju badania ankietowe.

⁹ Por. np. *Abgeordnete Fragen — Regierung antwortet. 81. und 82. Sitzung des 7. Bundestages, Bund der Polen in Deutschland (82. Sitzung am 21 II 1974)*. „Das Parlament”, nr 16, s. 14, z 16 III 1974.

Wachowiak¹⁰, a sugerujący wyraźnie, że Polonia westfalsko-nadreńska jest już zjawiskiem szczątkowym i to wskutek znacznego zaawansowania procesów asymilacyjno-integracyjnych („starzy” Westfalacy z pierwszego i drugiego pokolenia już wymarli względnie są na wymarciu, pokolenie młodsze, a więc z trzeciej i czwartej generacji, uważa się za zasymilowane przez niemiecką większość). Faktem jest też, że „nowe” wychodźstwo polskie nie stworzyło w ciągu swych powojennych dziejów w Niemczech Zachodnich znaczniejszych skupisk (mamy tu na myśli okres po likwidacji obozów dipisowskich), które w sensie liczebności i koncentracji osadniczej dorównywać mogłyby skupiskom „starej” Polonii, istniejącym do dziś w Westfalii i Nadrenii. Wzmacniając w Zagłębiu Ruhry stare siedliska polonijne, nowa emigracja wojenna i powojenna żyje w rozproszeniu we wszystkich krajach Republiki Federalnej, nie stanowiąc dla tamtejszych władz problemu etnicznego.

Inną jeszcze kwestią, na którą należy zwrócić uwagę, jest niespójny charakter społeczności polonijnej¹¹, będący nie tyle wynikiem wyobcowania z organizmu narodowego, ile wewnętrznych rozbieżności powstałych na podłożu politycznym. Stąd też pewna, trudna do ustalenia liczba Polaków pozostaje poza organizacjami polonijnymi i poza statystką. Nie ulega wątpliwości, że świadomość narodowa nie zrzeszonych w organizacjach Polonii zachodnioniemieckiej, narażona jest na szybsze obumarcie.

Dalszym zadaniem badań nad polskim wychodźstwem jest weryfikacja statystycznych informacji źródłowych pochodzenia zachodnioniemieckiego oraz innych międzynarodowych materiałów tego typu. W polskich opracowaniach powojennych nie uwzględniano dotąd tych pierwszorzędnych źródeł. Tymczasem po 1945 r. odbyły się tam już ogółem cztery powszechne spisy ludności: najpierw w czterech zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec (1946), a później w Republice Federalnej (1950, 1961 i 1970). Należy zdawać sobie sprawę, że urzędowe źródła statystyczne w swej zsimplifikowanej formie (katalog ich pytań bywa zwykle bardzo prosty) nie zawsze pozwolą uzyskać w pełni obiektywne informacje. Jednak walor tych materiałów, mimo poczynionych zastrzeżeń, jest niepodważalny. Zamierzone studia demogeograficzne o określonym zakresie i metodzie mają więc na celu znalezienie możliwie wszechstronnych i wiarygodnych urzędowych danych statystycznych odnoszących się w równej mierze do liczebności, jak i do rozmieszczenia tej Polonii. Jest

¹⁰ Por. M. Holzach, T. Rautert (Photos), *So deutsch wie Wachowiak*. „Zeit-Magazin” — dodatek do tygodnika „Die Zeit” nr 13/22, marzec 1974, s. 18 i n.

¹¹ Tymczasem dawniej Polonia niemiecka chlubiła raczej się jednością. Por. W. Osajda, *Przejawy działalności oświatowo-kulturalnej Polonii zachodnioniemieckiej*. „Przegląd Zachodni” nr 5 - 6/1975, s. 270.

to nieodzowne, tym bardziej, że tamtejsza Polonia nie wykazuje dostatecznych starań o swe samookreślenie liczbowe i regionalne, ani też nie dysponuje odpowiednimi materiałami statystycznymi.

Przy ocenie źródeł statystyczno-demograficznych, tak pod względem ich charakteru, jak i możliwości interpretacji (mamy tu na myśli rodzaj kwestionariuszy spisowych, ich treść, pytania itp.), przyjęć trzeba rozboczą, uproszczoną definicję Polonii, która — jak to wyżej próbowano dowieść — składa się z kompleksu jednostkowych kryteriów etnicznych jak: kraj urodzenia, przynależność państwowa (obywatelstwo), pochodzenie etniczne, język ojczysty i wyznanie, których część mieści się w obiektywnych, część zaś w subiektywnych kategoriach odczuć. Chodzi również o scharakteryzowanie w następnej kolejności w zasadniczych rysach przydatności wymienionych powyżej elementów jako podstawowych statystyczno-demograficznych wskaźników liczebności tamtejszej Polonii.

1. Kraj urodzenia — wydaje się, że kryterium to zapewnia większą prawdziwość informacji w odniesieniu do imigrantów z państw o dużej stabilności granic politycznych. Natomiast w odniesieniu do Polski, kryterium granicy politycznej okazuje się pojęciem relatywnym i jako wskaźnik etniczny — niepewnym. Wynika to z trudności wywołanych nie tylko utratą niepodległości przez Polskę, ale i zmianami granic państwowych w Europie w latach 1918 - 1919, 1939 i 1944 - 1945. Powstaje problem, czy w ustaleniach statystycznych brać pod uwagę Polskę w jej granicach z lat 1918 - 1938, czy po 1945 r., czy wreszcie w granicach etnicznych — zresztą bardzo płynnych.

W zachodnioniemieckich źródłach statystyczno-demograficznych występuje inna jeszcze grupa kwalifikacyjna, a mianowicie — „ludność według miejsca zamieszkania w dniu 1 września 1939 r.” Kraj zamieszkania może posłużyć jako drugorzędne kryterium etniczne, jednakże w przypadku Niemiec i ruchów migracyjnych, będących następstwem II wojny światowej, kryterium to nie budzi większego zaufania. Pytając o miejsce zamieszkania w dniu 1 września 1939 r., potencjalnie włączono jako respondentów i to w przeważającej nawet części, osoby o niemieckiej przynależności etnicznej, uchodźców względnie niemieckich przesiedleńców z Polski.

2. Przynależność państwowa (obywatelstwo) — przynależność państwowa bazująca na podstawach prawnych i określająca, kogo należy uważać za krajowca czy obcokrajowca, stanowi zwykle wiarogodne kryterium etniczne. Jednakże w przypadku statystyk zachodnioniemieckich poprawne i możliwie wyczerpujące odczytanie wartości źródłowych utrudnia ich ograniczona wymowa. Wynika ona zapewne z symplifikacji katalogu pytań ankietowych (odnośnych władz lokalnych), a w konsekwencji ze zrelatywizowania dotąd jednoznacznie pojmowanego

pojęcia przynależności państwowej. I tak o ile do czasu II wojny światowej przynależność państwowa poszczególnych osób (za wyjątkiem takich z podwójnym obywatelstwem) nie budziła wątpliwości statystyka-demografa, to od 1939 r. sprawa obywatelstwa w wielu przypadkach uległa skomplikowaniu. Przyczyniły się do tego przesunięcia granic państwowych, przesiedlenia i ucieczki ludności, jak i związane z tymi migracjami częściowo automatyczne, a częściowo indywidualne procedury pozbawienia obywatelstwa. Wskutek zmiany kraju i miejsca zamieszkania przestano się orientować co do swego statusu obywatelstwa. Stąd po zakończeniu wojny, przy próbach urzędowego wyjaśnienia obywatelstwa osób deportowanych do Niemiec, rozstrzygającym kryterium odniesienia okazywał się przeważnie język ojczysty, nie zawsze jednak adekwatny do deklarowanego obywatelstwa (przynależności państwowej). Wystarczy przypomnieć, że Polskę w jej granicach z 1937 r. zamieszkiwali: Białorusini, Czesi, Litwini, Niemcy, Słowacy, Ukraińcy i Żydzi, będący obywatelami polskimi. Trzeba też przyjąć jako możliwe, że nieznaną nam bliżej ich część, znalazłszy się w Niemczech, mogła dalej wiązać ze swą osobą polską przynależność państwową. Z powyższego zdaje się wynikać, że pod pojęciem „obywatel polski” rozumiemy przede wszystkim etnicznych Polaków, choć pewien odsetek, trudny do oszacowania, stanowić mogły i inne mniejszości narodowe, głównie Ukraińcy¹². Natomiast brak tu byłych obywateli polskich narodowości niemieckiej, których materiały statystyczne RFN z reguły nie objęły¹³.

Jest jeszcze jedna sprawa charakterystyczna dla Polonii zachodnionieemieckiej, którą należałoby przypomnieć. Otóż, bezwzględna większość polskich wychodźców należących do tzw. starej emigracji posiadała od urodzenia obywatelstwo niemieckie. Stąd statystyki, biorące za podstawę przynależność państwową jako kryterium etniczne, nie mogły wykazać tej części Polonii ani dawniej, ani dziś¹⁴.

3. Pochodzenie etniczne — kryterium to nosi charakter wyraźnie deklaratywny i subiektywny gdyż jednostkę czy grupę ludzi okreś-

¹² Do kwot obywateli polskich wliczano do połowy lat sześćdziesiątych Ukraińców posiadających obywatelstwo polskie. Por. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1952*, s. 31 (I. Gebiet und Bevölkerung, tab. 15 i 16).

¹³ W myśl ustawy o obcokrajowcach z dnia 28 IV 1965 r. (por. *Bundesgesetzblatt I*, s. 353) jako obcokrajowców uważa się wszystkie te osoby, które zgodnie z treścią rozdz. XI, art. 116, ust. 1, Ustawy Zasadniczej RFN (*Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland vom 8. Mai 1949*) nie są Niemcami. Do tej grupy wlicza się również bezpaństwowców i osoby z obywatelstwem niewyjaśnionym. Niemców, którzy posiadają również obcą przynależność państwową nie zalicza się do obcokrajowców.

¹⁴ Jeśli jednak oprócz wyłącznego pytania o obywatelstwo stawiano równocześnie inne (o przynależność etniczną, lub język ojczysty), wówczas obecność „starej emigracji” dochodziła w statystykach sporadycznie do głosu.

lających w warunkach wychodźczych są odrębną w stosunku do większości obywateli przynależność etniczną, cechuje zwykle silnie wykształcone poczucie przynależności do swego narodu, do kraju przodków. Z osób reprezentujących takie postawy rekrutują się zazwyczaj działacze organizacji polonijnych. Ta część wychodźczej społeczności zapewne ani w urzędach, ani podczas powszechnych spisów ludności nie zawaha się wykazać swej odrębności etnicznej, a w przypadku braku w kwestionariuszu pytania o narodowość, zwróci może na ten fakt uwagę. Z drugiej jednak strony jest rzeczą zrozumiałą, że poczucie więzi z narodem i krajem przodków słabnie w dalszych generacjach wychodźczych. Z tego też względu ocena liczebności i dynamiki etnicznej tego zjawiska napotyka zwykle na poważne trudności. Ponieważ znane są z praktyki wypadki zaniku świadomej odrębności narodowej, przy jednoczesnym istnieniu zainteresowania pracą organizacji polonijnych, dlatego też — moim zdaniem — ocenę trwałości więzi etnicznej należałoby rozpatrywać nie tylko w kategoriach źródeł statystyczno-demograficznych, lecz także w formie uzupełniających kwerend socjologicznych. Teoretyczne obliczenia danych statystycznych wykazują zwykle tendencje do zawyżenia liczebności Polonii, przy jednoczesnym zapoznawaniu nieuchronnych zmian zachodzących w sytuacji wychodźców i ich potomstwa.

4. **Język ojczysty** — znajomość języka jest dodatkowym wskaźnikiem poczucia przynależności do określonego narodu, w naszym przypadku narodu polskiego. Jest to jednak kryterium pożądane, ale nie dyskwalifikujące respondenta w przypadku negacji. Najpewniejszym wskaźnikiem pochodzenia etnicznego respondenta jest jednak odpowiedź na pytanie o język rodziców. Czasem, aby zakwalifikować do danej narodowości wystarcza samo stwierdzenie znajomości języka ojców, nawet jeśli respondent jednocześnie deklaruje język kraju zamieszkania jako język ojczysty. W tym wypadku mielibyśmy do czynienia ze znanymi przykładami tzw. reprezentanta „Polonii obcego języka”¹⁵.

5. **Wyznanie** — w warunkach gdy wyznanie imigrantów lub mniejszości etnicznej różne jest w stosunku do religii wyznawanej przez większość mieszkańców państwa przyjmującego, również i religia może być kryterium ustaleń etnicznych. W naszych rozważaniach kryterium tego nie mogliśmy, jednak uwzględnić gdyż — jak wiadomo — zasadnicza cezurą konfesjonalna nie przebiega tam między Polonią a społeczeństwem zachodnioniemieckim.

¹⁵ Por. F. Pogrzebacz, *Polacy obcego języka* W: *Problemy Polonii Zagranicznej*, t. IV/1964 - 1965, ss. 249 - 266.

I. CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁÓW STATYSTYCZNO-DEMOGRAFICZNYCH

Podstawę źródłową dla niniejszych rozważań stanowią publikacje statystyczne względnie kartograficzno-statystyczne różnego pochodzenia, których wartość i przydatność dla naszych potrzeb jest też różna. Łatwo tu dostrzec, że odmienne są metody ich opracowania, odmienny zakres wykładu, widoczny staje się niedostatek, lub całkowity brak danych odpowiadających poszukiwanym kryteriom etnicznym, takim, jak poczucie przynależności narodowej i państwowej, czy język ojczysty. Takie zaś kryteria, jak kraj urodzenia, a niekiedy wyznaczenie nie budzą zwykle sprzeciwów ze strony krajów przyjmujących, ale dla naszych potrzeb są one mniej przydatne.

1. NARODOWE ŹRÓDŁA STATYSTYCZNE

Rocznik statystyczny Republiki Federalnej Niemiec (Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland), ukazujący się od 1952 r., jest urzędowym źródłem statystycznym dla tego państwa. W niniejszej ocenie bazy źródłowej wykorzystano to wydawnictwo za okres 1970 - 1976. Potrzebnych danych szukano w dziale I — *Obszar i ludność (Gebiet und Bevölkerung), Cudzoziemcy według posiadanego obywatelstwa*. W rocznikach statystycznych za lata 1970, 1971 i 1973 wymienionych jest szereg przynależności państwowych w ramach struktury terytorialnej RFN, wśród których nie zauważa się jednak osób legitymujących się obywatelstwem polskim. Mieszcza się oni zapewne wśród osób posiadających obywatelstwo innych krajów europejskich, posiadających obywatelstwo wielokrotne względnie wśród tzw. bezpaństwowców. W omawianym źródle dla roku 1972 w ogóle brak jakichkolwiek danych odnośnie do cudzoziemców w RFN. Dane za okres 1974 - 1976 podają w nieco zmienionym ujęciu informacje o obcokrajowcach zamieszkałych w RFN, wprawdzie również w aspekcie zasiedlenia regionalnego, dodatkowo według struktury wieku, stanu rodzinnego i okresu pobytu. Wyszczególnionych jest tu jednak mniej jednostkowych przynależności państwowych aniżeli w poprzednich rocznikach, a są to głównie obywatele państw dostarczających siłę roboczą do RFN. Nie wykazano również oddzielnie osób z obywatelstwem polskim, gdyż — jak się należy domyślać — figurują one w grupie „inne narodowości europejskie”.

Oprócz ogólnopaństwowych źródeł statystycznych wydawane są w RFN regionalne publikacje statystyczne, lecz nimi nie dysponowaliśmy. Być może, że zawierają one obfitsze dane odnośnie do składu etnicznego ludności RFN.

2. MIĘDZYNARODOWE I ZAGRANICZNE (POLONIJNE) ŹRÓDŁA STATYSTYCZNE

W *Roczniku demograficznym ONZ (Demographic Yearbook)* szczególną uwagę zwróciliśmy na tom 8, zawierający „charakterystykę etniczną i ekonomiczną ludności świata”¹⁶. Zaprezentowany tam w odniesieniu do Niemiec Zachodnich, jak również RFN, materiał statystyczny oparty został niestety na nie homogennych podstawach wyjściowych. W zasadzie podstawę informacji statystycznych dla Niemiec Zachodnich i Berlina stanowią dane pochodzące ze spisu powszechnego z dnia 29 października 1946 r.¹⁷ (w przypadku tabeli 9, dotyczącej deklarowanego języka ojczystego), w pozostałych przypadkach (tab. 5 - 7) podstawą są spisy ludności i szacunek dla okresu 1945 - 1955. Natomiast dane dla okręgu Saary opierają się na przeprowadzonym tamże spisie powszechnym z 14 listopada 1951 r. Z wieloletniej serii *Rocznika demograficznego* przeanalizowanej do 1972 r. włącznie tylko tom 8 (1956) poświęcony był sprawom etnicznym. Inne jeszcze tomy tego rocznika obejmują tematyką specjalną poświęconą statystyce spisów ludności (np. tom 7 — 1955; tom 14 — 1962, tom 15 — 1963, tom 16 — 1964, oraz tom 23 — 1971 i tom 24 — 1972), nie zawierają niestety poszukiwanych informacji i kryteriów etnicznych odnośnie do RFN.

Z kolei warto poświęcić nieco uwagi omówieniu zawartości poszczególnych tabel tomu 8 *Rocznika demograficznego ONZ*. I tak, tabela 5 klasyfikuje ludność RFN według kraju urodzenia. We wstępie i objaśnieniach do omawianego tomu stwierdzono: „dane odnoszą się do terytorium znajdującego się w obrębie aktualnych granic i do zmian ludnościowych zaistniałych na danym terytorium”¹⁸. W odniesieniu do powojennych Niemiec i PRL zasada ta nie znalazła, jak z analizy danych wynika, pełnego zastosowania. Otóż „Niemcy” jako kraj urodzenia funkcjonują tu w granicach z 1937 r., zaś obszar Polski łącznie z byłym Wolnym Miastem Gdańskim, określa chyba granica zachodnia z 1937 r. i wschodnia według aktualnego przebiegu. W ten sposób kwota wykazanych w statystyce osób urodzonych w Polsce wyniosła ogółem 583 035 (w RFN — 581 577, w okręgu Saary — 1 447 osób) i wydaje się ona nader niska, jeśli zważymy, że składają się na nią Niemcy pochodzący z obszaru byłego Wolnego Miasta Gdańska, dalej Polacy i Niemcy

¹⁶ *Demographic Yearbook (Annuaire Démographique)*. Statistical Office of the United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Bureau de statistique de l'Organisation des Nations Unies, Département des affaires économiques et sociales. New York. Wydanie angielsko-francuskie, ukazuje się od 1948 r. Eighth Issue (Tom 8), Special Topic: Ethnic and Economic Characteristics, New York 1956.

¹⁷ Spis ludności w 1946 r. (29 X) przeprowadzony został w czterech strefach okupacyjnych Niemiec w oparciu o ustawę Rady Kontroli nr 33, z dnia 20 lipca 1946 r.

¹⁸ Por. *Demographic Yearbook*, s. 29.

urodzeni na ziemiach byłego zaboru pruskiego, którzy w różnym czasie obszary te opuścili, jak też Polacy i obywatele polscy innych narodowości, którzy urodzili się w Polsce w jej granicach sprzed 1939 r. i w wyniku II wojny światowej znaleźli się na terenie Niemiec. W przypisie do wyżej podanej kwoty odnotowano, że mieszczą się w niej także jeńcy wojenni, cywile i uciekinierzy znajdujący się w obozach przejściowych. Można się domyślać, że nie zostali tą statystyką objęci jednak Polacy i obywatele polscy innych narodowości, którzy urodzili się na byłych kresach wschodnich, oraz Polacy, którzy znajdowali się w obozach tzw. dipisów. Porównując bowiem dane dotyczące kategorii osób według *Rocznika demograficznego ONZ*, który w dniu spisu powszechnego, tzn. 29 października 1946 r., oceniał liczebność grupy specjalnej (tj. jeńców wojennych, internowanej ludności cywilnej i uciekinierów w obozach przejściowych) na ogółem 247 240 osób¹⁹, oraz danych przytoczonych w pracy pt. *Das DP-Problem*, która podaje, że według stanu z dnia 30 czerwca 1948 r. (prawie w dwa lata po pierwszym powszechnym spisie ludności) w Niemczech Zachodnich samych tylko polskich dipisów było jeszcze w tym czasie 217 728 osób²⁰. Nasuwa się wniosek, że ta grupa polskich dipisów nie została w ogóle do omawianej statystyki wprowadzona. Reasumując uwagi do tabeli 5, należy podkreślić, że dane odnoszące się do kraju urodzenia trudno uznać, z powodu zbyt zawiłych uwarunkowań politycznych, za przydatne kryterium etniczne w naszych analizach. Z kolei tabela 6 *Rocznika demograficznego ONZ* klasyfikuje ludność poszczególnych krajów według przynależności państwowej (obywatelstwa). Dla RFN tego rodzaju danych nie zamieszczono, podaje się je jedynie dla okręgu Saary.

W dalszym zestawieniu, zamieszczonym w tabeli 7, podano etniczny skład ludnościowy dla różnych państw świata. Dane pochodzą w zasadzie ze spisów ludności, a uzupełnione zostały również szacunkiem dla okresu 1945 - 1955. Na ten temat brak jednak dla RFN i okręgu Saary informacji liczbowych.

W tabeli 9 omawianego wydawnictwa zamieszczono dane dotyczące ludności RFN według kryterium języka ojczystego jako podstawy podziału. Zasadę klasyfikacji stanowić miała biegła znajomość języka ojczystego (*mother tongue*), tj. języka, którym dany osobnik mówił lub którego używał w swoim dzieciństwie²¹. Nadmieniono, że definicja ta

¹⁹ Por. *Demographic Yearbook*, s. 209, tamże przyp. 131.

²⁰ Por. *Das DP — Problem...*, ss. 54 - 55.

²¹ Pytania o język ojczysty wzgl. o język używany w domu może też nie mieć charakteru obiektywizującego, lecz tendencyjny. Mamy tu na myśli notowane pytanie ankietowe w związku z akcją wystawiania przez władze niemieckie w Wielkopolsce w pierwszym okresie okupacji kart identyfikacyjnych (tzw. *Fingerab-*

jest zgodna z zaleceniami Komisji Ludnościowej (*Population Commission*), a przewidziana jest dla dostarczenia odpowiednich informacji, w oparciu o analizę składu etnicznego ludności, które wykorzystać można albo oddzielnie, albo w kombinacji krzyżowej z krajem urodzenia lub przynależnością państwową. W odniesieniu do RFN przytoczone dane bazują na spisie ludności z dnia 29 października 1946 r. Interpretacja danych zawartych w tej tabeli i to bez szczegółowej znajomości pytania skierowanego do respondentów w arkuszu spisowym nasuwa szereg trudności. Jeśli pytanie o język ojczysty zostało potraktowane zgodnie z intencją i wyjaśnieniem Komisji Ludnościowej, to liczba 77 177 osób, którą przytacza się w tej tabeli, wydaje się nieprawdopodobnie niska, a to choćby z powodów wyłuszczonych już wcześniej przy omawianiu wyników tabeli 5. Trudno w oparciu o to źródło zinterpretować, kogo kwota 77 177 osób podających język polski jako język ojczysty obejmuje. Może dotyczy ona jedynie przedstawicieli „starej” emigracji zarobkowej, bo łącznie z „nową” emigracją wojenną i powojenną w RFN kwota ta musiałaby być stanowczo wyższa. Jaśniejszy obraz dałaby klasyfikacja krzyżowa, np. z przynależnością państwową, która została w tej statystyce dla RFN pominięta. Natomiast porównanie tego kryterium z danymi dotyczącymi kraju urodzenia nie prowadzi do żadnych przydatnych dla niniejszego opracowania wniosków.

Następnym zweryfikowanym przez nas źródłem jest *Rocznik Polonii*²². Nie jest to wprawdzie wydawnictwo statystyczne, lecz informacyjno-encyklopedyczne o instytucjach i organizacjach polonijnych w świecie. Swego czasu publikacja ta spełniała też w jakimś stopniu rolę polonijnego *Who is Who*. W tej serii ukazało się ogółem siedem tomów.

W naszym opracowaniu zweryfikowano pięć *Roczników Polonii* za lata 1952 - 1959 i można stwierdzić, iż nie każdy z nich zawiera dane dotyczące Polonii zagranicznej. Według zamieszczonej tam informacji, podawane w rocznikach „liczby Polaków zestawiono na podstawie niedokładnych często statystyk krajów osiedleńczych i opracowań własnych”. Tak więc źródło to opiera się w bliżej niesprecyzowanym stopniu na statystykach urzędowych państw objętych osadnictwem polonijnym, które zostały następnie skorygowane i ustalone w drodze szacunku. W tej sytuacji wiarygodność tych danych jest problematyczna, a przy ich wykorzystaniu wskazana jest daleko idąca ostrożność, tym bardziej, że posiadają one stale charakter statyczny.

druck). W odniesieniu do języka ojczystego stawiano następujące pytanie: *Welche Sprache sprechen Sie zu Hause: Kaschubisch, Slonzakisch, Masurisch.*

²² *Rocznik Polonii. Poles Abroad. Year Book & Directory, Polonais a l'etranger. Annuaire Général.* Wydawnictwo „Taurus”, London. Roczniki ukazały się dla lat 1948, 1950, 1952 do 1959.

3. KRAJOWE (POLSKIE) ŹRÓDŁA STATYSTYCZNE

W tej grupie źródeł objęto kwerendą *Rocznik statystyczny GUS*²³ za lata 1969 - 1975. Weryfikacja zamieszczonego w nim materiału wykazała, że poszukiwane przez nas dane dla Polonii zagranicznej, w tym również dla Polonii w RFN, znajdujemy tylko w tomie za 1969 r. Kwalifikację ogłoszonych tam danych podajemy za tym źródłem w dosłownym brzmieniu:

„Zamieszczone w tablicy orientacyjne, przybliżone dane dotyczące aktualnej liczby Polaków stale zamieszkałych za granicą opracowane są na podstawie wyników spisów ludności (publikowanych w oficjalnych wydawnictwach statystycznych krajów) oraz szacunków. Informacje dla poszczególnych krajów z uwagi na częściowy brak w pełni jednolitych danych opracowane zostały w oparciu o nie zawsze jednolite kryteria. Dane dotyczące najczęściej osób narodowości polskiej, a dla niektórych krajów osób pochodzenia polskiego (tj. urodzonych w Polsce lub wywodzących się z rodziców urodzonych w Polsce) lub deklarujących język polski jako ojczysty. Dane opracowane zostały przez Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną 'Polonia'”.

Dla RFN *Rocznik statystyczny 1969* podaje liczbę 132 tys. Polaków. Dane te są — jak widzimy — identyczne z kwotą podawaną przez *Roczniki Polonii*. Natomiast roczniki statystyczne za okres 1970 - 1975 nie zawierają w ogóle informacji odnośnie do liczebności Polonii zagranicznej. Jedynie *Rocznik statystyczny 1975* zawiera informację dotyczącą migracji zagranicznych ludności (imigracja i emigracja z Polski w latach 1960, 1965 oraz dla poszczególnych lat okresu 1970 - 1974), które jednak dla niniejszych rozważań nie przedstawiają bezpośredniej wartości.

4. ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNO-STATYSTYCZNE

Ostatnim z wykorzystanych w naszym opracowaniu źródeł statystyczno-demograficznych, jednak o nieco innym charakterze, bo kartograficznym, jest *Atlas narodów świata (Atlas Narodow Mira)*. W części tabelarycznej zawiera on statystykę liczbową grup etnicznych w poszczególnych państwach świata, w tym również w RFN. Według tego źródła, w RFN znajduje się 75 tys. Polaków²⁴. Kwota ta podana jest ogólnie, nie jest zróżnicowana ani pod względem struktury wieku, ani płci, a przede wszystkim nie podano kryterium klasyfikacji etnicznej, na którym się to wyliczenie opierało. Nie znaleziono w tej publikacji źródła pochodzenia tych danych. W tytule zestawienia zaznaczono jedynie, że cyfry te odnoszą się do połowy 1961 r.

²³ *Rocznik Statystyczny 1969*, GUS. Warszawa 1970, por. tab. 46/83, s. 67, *Polacy za granicą*.

²⁴ *Atlas Narodow Mira*. Moskwa 1964. Por. — dział: *Czislennost i rassielenije narodow mira po stranam i czastijam swiata na sieriedinu 1961 goda* (ss. 141 i 160).

II. OPRACOWANIA I ARTYKUŁY

Opracowania na temat Polonii w RFN, o czym wspomniano już na innym miejscu, nie są ani zbyt liczne, ani też wyczerpujące i są wynikiem różnych interpretacji źródeł. Są to zresztą opracowania poruszające różnego rodzaju ogólną tematykę polonijną, w której demografia stanowi zwykle tylko margines. Druga z kolei grupa opracowań omawia natomiast równocześnie demografię polonijną w kilku różnych krajach jednego kontynentu, a nawet Polonii rozrzuconej po całym świecie, co siłą rzeczy uniemożliwia uwypuklenie specyfiki problematyki demograficznej Polonii w poszczególnych krajach, jak też koncentrację nad jednostkowym przedmiotem badania²⁵. Przy tego rodzaju założeniach opracowania rzadko sięgają do podstawowych źródeł, których baza jest nader skromna i na ogół odwołująca się do *Roczników Polonii*. Inne opracowania przyjmują jako dane wyjściowe wskaźniki statystyczne przedwojenne lub z początku okresu II wojny światowej i na tej podstawie, skorygowanej szacunkiem, dochodzą do własnych ustaleń liczebności Polonii w RFN²⁶. Z uwagi na dużą rozbieżność wyników i materiałów źródłowych postanowiono dla lepszego zilustrowania problemu zebrać je i przedstawić w formie zestawienia tabelarycznego (por. s. 102).

Podsumowując wartość tych opracowań dochodzimy do następującej konkluzji: nieznana jest dokładniej liczba Polonii w RFN. Może liczy ona 75 tys.²⁷, może 200²⁸, może 350 tys.²⁹, a może nawet i więcej osób.

²⁵ Por. M. Kielczewska-Zaleska, A. Bonasewicz, *Rozmieszczenie Polaków za granicą*. W: *Problemy Polonii Zagranicznej* t. I/1960, ss. 5-19; K. Hrabek, *Polonia Zagraniczna w ćwierćwieczu Polski Ludowej*. „Kultura i Społeczeństwo” XIII, nr 4/1969, ss. 131-143; P. Taras, *Problem liczebności i znaczenia Polonii zagranicznej*. „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, XVII, nr 1-2/1974, ss. 7-51; M. M. Drozdowski, *Ewolucja pojęcia „Polonia” w XIX-XX wieku*. W: *Dzieje Polonii w XIX i XX wieku*. XI Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Toruniu. Kolokwium PTH, Komitetu Badań Problemów „Polonii” PAN i TŁzPZ „Polonia”, Toruń 1974, ss. 3-17; M. Kielczewska-Zaleska, D. Licińska, *Rozmieszczenie Polonii*. W: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. (Pod red. H. Kubiaka i A. Pilcha), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976, ss. 263-281.

²⁶ Por. A. Maykowski, *Pod znakiem „Rodła”*. Londyn 1945; *Polacy w Niemczech*. Londyn 1948; K. Pietrzak-Pawłowski, *Polonia w Niemieckiej Republice Federalnej po II wojnie światowej*. W: *Problemy Polonii Zagranicznej* t. II/1961, ss. 199-209; F. Miedziński, *Polska mniejszość narodowa w Niemieckiej Republice Federalnej*. „Przegląd Zachodni” nr 4/1962, ss. 352-363.

²⁷ Por. *Atlas Narodów Mira...*

²⁸ M. Kielczewska-Zaleska, D. Licińska, *Rozmieszczenie Polonii...* s. 273.

²⁹ Por. E. Forycki, *Na progu nowego stulecia. Polak w Niemczech* nr 50/1972, s. 1.

Zweryfikowane powyżej opracowania nie mogą jednak na ten temat udzielić jednoznacznej odpowiedzi. Dlatego w dalszych badaniach należy przede wszystkim dokonać rzetelnej analizy wszystkich możliwych źródeł. Ich zdobycie jest jednak sprawą trudną, niemniej rokującą pomyślne rozwiązanie. Następnie dopiero przystąpić można, przy nieodzownej współpracy z polonijnymi badaczami i znawcami tej kwestii w kraju zasiedlenia, do wypracowania szacunków w tym zakresie.

1. Problematyka badawcza skupisk polonijnych (źródła i opracowania) wykazuje uwarunkowane historycznie cechy specyficzne w każdym z krajów osiedlenia, nie wyłączając RFN.

2. Istnieje potrzeba wypracowania ogólnie obowiązującej definicji przedmiotu dociekań („Polonia zagraniczna”, „Polak za granicą”), tj. z jednej strony definicji szerszej dla potrzeb badawczych problematyki ogólnopolonijnej, z drugiej zaś — definicji węższej, przystającej do oficjalnych źródeł badawczych i warsztatu pracy demografa.

3. Polonijna problematyka demogeograficzna (liczebność i rozmieszczenie skupisk) winna wyprzedzać badania podejmowane przez inne dyscypliny i stanowić dla nich rzetelną podstawę studiów.

4. Po wykorzystaniu materiałów źródłowych i opracowań dostępnych w kraju, nieodzowna staje się kwerenda uzupełniająca w bibliotekach i archiwach danego kraju zasiedlenia.

5. Ewentualne luki w urzędowych materiałach etno-demograficznych będą wymagały zastosowania również metod szacunkowych. Nie wydaje się, aby te ostatnie można było przeprowadzić bez konsultacji z interesującymi się tą problematyką demografami kraju zasiedlenia. W tym zakresie wskazane byłyby socjologiczno-demograficzne badania terenowe według odpowiedniego schematu, wzorowanego np. na badaniach etnicznych P. Nowotnego na Łużycach³⁰.

6. Testy zbiorowości reprezentatywnych mogłyby dać podstawę do prowadzenia dalszych analiz demograficznych Polonii, m. in. w zakresie struktury wieku oraz ustalenia wielkości przyrostu naturalnego polskich grup emigracyjnych (na tle np. innych grup etnicznych danego kraju), a także analiz socjologicznych w zakresie struktur społeczno-zawodowych wśród Polonii w RFN.

7. Celowe wydaje się wystąpienie poprzez odpowiednie instytucje krajowe do organów międzynarodowych (Biuro Statystyczne ONZ) z propozycją ujednoczenia narodowych katalogów pytań, dotyczących spraw etnicznych oraz zainicjowania jednolitości form statystycznych.

³⁰ Interesujące propozycje metodologiczne do badania problemów etnicznych podaje: P. Nowotny, *Z wyników badań socjologiczno-etnograficznych Instytutu Badań Kultury Narodowej w Budziszynie*. Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, nr 3/1966, ss. 437 - 454.

TABELA
LICZEBNOŚĆ POLONII W RFN na przykładzie wybranych źródeł i opracowań*

Autor i tytuł opracowania	Źródło	Data publikacji	Dane odnoszące się do okresu	Dane oparte na mat.		Liczebność Polonii	(Niemcy Zach. - RFN)
				stat.	szac.		
A. Maykowski, Pod znakiem „Rodła”	brak	1945	przed I IX 1939	+	+	Dane części. dla Niemiec zach. (Westfalii-Nadr.) w oparciu o kryt. językowe	> 100 000 Ogółem
Demographic Yearbook 1956	narod. spis ludności	1956	29 X 1946	+	-		77 177
Rocznik Polonii 1958 - 1959	narod. spisy + szacunek	1958	po 1946 r.	+	+		~ 132 000
M. Kiełczewska-Zaleska, A. Bonasiewicz, Rozmieszczenie Polaków za granicą	Roczniki Polonii	1960	„	+	+		130 000 - -132 000
B. Winid, O potrzebie badań nad...	Demographic Yearbook 1956	1956	„	+	+		77 177
K. Pietrzak-Pawłowski, Polonia w Niemieckiej Republice Federalnej	Roczniki Polonii	1961	„	-	+	1939 r. (Westfalii-Nadrenia + Niemcy Zach.) 117 000	~ 132 000
F. Miedzinski, Polska mniejszość narodowa w Niemieckiej Republice Federalnej	E. Nitschke (Südd. Ztg. 5 XII 1961)	1962	„	-	+		~ 150 000
Atlas Narodow Mira	brak	1964	VI 1961	-	-		75 000
Cz. Wiczorkiewicz, Polonia w Niemczech Zach. w latach 1945 - 1952 „Przegl. Zach.” 3/1965	brak	1965	1945 - 1952	+	-	1945 - 48; 35 000 czł. ZPwN	brak
B. Frey, Polens Fünfte Kolonne in der BRD, „Polit. Studien” 1965, H 164	brak	1965	po 1945	-	-		~ 120 000
W. Wojnacki, Polonia zagraniczna, <i>Wielka Encyklopedia Pawszczehna</i> t. 9, s. 228	brak	1967	„	-	+	80 tys. dawna emigracja - 50 tys. mieszka w obozach polskich uchodźców woj.	~ 150 000
Rocznik Statyst. GUS 1969	Roczniki Polonii	1970	„	+	+	Źródła narod. stat. + szac.	~ 132 000
K. Hrabyk, Polonia zagraniczna w ćwierćwieczu Polski Ludowej	brak	1969	„	-	+	100 000 stara emigr. 50 000 nowa emigr.	~ 150 000
E. Forycki, Na progę nowego stulecia	brak	1974	po 1960	-	+		120 000 - 350 000 j.
P. Taras, Problem liczebności i znaczenia Polonii zagranicznej	brak	1974	po 1960	-	+		~ 160 000
M.M. Drozdowski, Ewolucja pojęcia „Polonia”	Roczniki Polonii	1974	1970	-	+	(opatrzone komentarzem kryt.)	132 000
Statistisches Jahrbuch für die BRD 1975	spisy ludności	1975	1974	-	-		brak danych
M. Kiełczewska-Zaleska, D. Licińska, Rozmieszczenie Polonii	regionalne dane statystyczne	1976	1970	+	+		~ 200 000

* Pozyte z niepełnym zapisem bibliograficznym cytowano w przypisach